

Kariösa kvarn, Norrtälje. Foto: Moa Beskow.

Vattenanknutna kulturmiljöer – analys och förmedling del 2

Rapport 2017:31
Stockholms läns museum 2017

Moa Beskow
Jan af Geijerstam
Rolf Hammarskiöld

Vattenanknutna kulturmiljöer

– analys och förmedling del 2

Rapport 2017:31
Stockholms läns museum 2017

Moa Beskow
Jan af Geijerstam
Rolf Hammarskiöld

Innehåll

Inledning	7
Syfte	7
Metod	8
Tidigare dokumentationer	8
Översikt	9
Analys	11
Dammar och vattenkraft	11
Vattenkraften i Stockholms län	12
Karlösa kvarn, Norrtälje	13
Tullinge gamla sågdamm, Botkyrka	19
Fullersta kvarn, Huddinge	21
Uddby kvarn, Tyresö	23
Skeviks kvarn, Värmdö	26
Utvärdering	29
Slutsatser	31
Förslag på fortsatta studier	33
Planerad publik verksamhet, 2018	33
Referenser	33
Kartmaterial	35

Inledning

Många vattenanknutna kultur- och industrihistoriska miljöer är idag hotade i samband med exempelvis utrivningar av vandringshinder för fisk. En utmaning för kulturmiljövården är att förhålla sig till dessa nya förutsättningar som kan innebära kraftiga ingrepp i kulturhistoriskt värdefulla miljöer.

I den här rapporten redovisas en del av projektet "Vattenanknutna kulturmiljöer – analys och förmedling" som utförts på Stockholms läns museum under hösten 2017. Projektet är den andra delen av en förstudie som gjordes år 2016 där ett antal dammar valts ut för att studeras ur ett arkeologiskt perspektiv (Östling & Mathiesen 2016). Förstudien som helhet bygger på en större inventering av länets dammar som Stockholms läns museum genomförde år 2013.

Totalt registrerades cirka 350 dammanläggningar. Syftet med projektet var att bedöma dammarnas kulturhistoriska värde och att skapa ett kunskapsunderlag kring miljöerna som helhet. Inventeringsmaterialet är ännu inte bearbetat och presenterat, men under arbetets gång blev det tydligt att många av dessa platser förtjänar att lyftas fram. De har ofta haft en stor betydelse för samhällsutvecklingen både lokalt och regionalt och i vissa fall även nationellt. Samtidigt har kunskaperna om de allra flesta varit begränsade. Vissa anläggningar är dessutom direkt hotade, i samband med arbetet att återställa vattendragen för att nå EU:s s.k. vattendirektiv.

I den mindre studie vars första del genomfördes under 2016, och som detta arbete är en del av, valdes fem dammar ut för att studeras närmare. Syftet var då att undersöka dessa via arkeologiska plats- arkiv- och litteraturstudier för att se vilken typ av kunskap och information som var möjlig att finna. Arbetet med att undersöka på vilket sätt dessa kulturmiljöer skulle kunna tillgängliggöras för en allmänhet påbörjades också. Urvalet av de fem dammarna gjordes utifrån kriterierna att de skulle vara kulturhistoriskt intressanta samt med tanke på en geografisk spridning i länet. De fem miljöer som valdes ut var Tullinge gamla sågdamm, "Sågstugan" (Botkyrka kn, Botkyrka sn), Fullresta kvarn (Huddinge kn, Huddinge sn), Uddby kvarn (Tyresö kn, Tyresö sn), Skeviks kvarn (Värmdö kn, Gustavsbergs sn) samt Karlösa kvarn (Norrtälje kn, Söderby-Karl sn).

Dessa miljöer har nu vidare studerats och analyserats ur ett bebyggelseantikvariskt, industrihistoriskt och etnologiskt perspektiv. Denna rapport är en redovisning av det fortsatta arbetet som genomfördes på Stockholms läns museum under hösten 2017.

Syfte

Målsättningen generellt är att lyfta värdet av dammanläggningar som kulturhistorisk lämning. Dessa anläggningar vid rinnande vatten kan idag hotas vid återställningar som syftar till att ge vattendragen en god ekologisk status (Riksantikvarieämbetet 2016). Denna studie är

en del av arbetet med att höja kunskapsnivån, och samtidigt skapa beslutsunderlag för att stärka ställningen för denna typ av kulturminnen.

Projektet har syftat till att fördjupa kunskaperna kring länets vattenanknutna kulturarv genom att utgå från de ovan nämnda fem olika dammarna och dammiljöerna. Genom urvalet vill studien peka på vattenverksamheternas långa historia i länet och också lyfta kulturmiljöer som i några fall varit helt okända. Fokus har varit att sammanställa och förmedla kunskaperna kring dessa, samt att tillgängliggöra platserna genom publika verksamheter. Genomförandet av den publika verksamheten är förlagd till våren 2018.

Metod

En arkeologisk visning av dessa fem miljöer för bebyggelseantikvarie, industrihistoriker och etnolog inledde projektet. Vid besöken på platserna gjordes bedömningar avseende den fysiska tillgängligheten, det vill säga om det är lätt att ta sig till platsen och fram till lämningarna. Platsernas kulturhistoriska och publika potential bedömdes också genom att undersöka på vilket sätt lämningarna efter verksamheterna är bevarade och möjliga att uppfatta.

I de samtal som efter platsbesöken fördes i projektgruppen har pilotstudien från år 2016 fungerat som en central utgångspunkt. Arbetet fortsatte i form av inläsning av litteratur och rapporter, besök på arkiv och genom återbesök på några av platserna.

Samtliga platser har fotograferats och två intervjuer har genomförts med personer som bor på eller driver verksamheter på dessa platser. Ett antal boende och förbipasserande har också bidragit med information. Kontakt med boende och hembygdsföreningar har tagits.

Tidigare dokumentationer

I den damminventering som genomfördes av Stockholms läns museum under år 2013, och som nämndes inledningsvis, bedömdes ett knappt hundratal vara helt eller delvis kulturhistoriskt värdefulla. Då inventeringen ännu inte är sammanställd och redovisad i sin helhet kvarstår frågan om vilka som står under direkt hot om utrivning, samt en kartläggning över vilka typer av verksamheter som förekommer eller har förekommit på dessa platser.

En tidigare dokumentation av vattenverksamheter i Stockholms län gjordes också på uppdrag av Länsstyrelsen i Stockholm. Studien, som redovisats i två rapporter, dokumenterade totalt sexton utvalda kulturmiljöer vid vattendrag för att bedöma deras kulturhistoriska värde (Dicksson & Knutsson Udd 2013, 2014). Miljöerna var i drift in på 1900-talets mitt och är delvis fortfarande i drift. De är i varierande grad delar av existerande verksamheter och omfattar mer eller mindre väl bevarade byggnader och i vissa fall tekniskt utrustning.

Ytterligare en studie som bör nämnas i sammanhanget redovisas i Stockholms läns museums rapport: *Kulturmiljöer vid vatten: Dammar, kvarnar och fasta fisken* (Andersson m.fl. 2012).

Undersökningen syftar till att komplettera och fördjupa kunskapsunderlaget för kulturmiljövården och också skapa ett kunskapsunderslag kring de av fiskets fysiska lämningar längs två utvalda vattendrag.

Föreliggande rapport kompletterar och vidareutvecklar en del av det totala kunskapsunderlaget rörande vattenanknutna kulturmiljöer i Stockholms län.

Översikt

Karlösa kvarn i Norrtälje har sannolikt en historia som sträcker sig tillbaka till 1200-talet. Som störst tycks verksamheten ha varit under första hälften av 1900-talet. Miljön kring kvarnen är både spännande och intressant. Dammanläggningen finns kvar, liksom tillhörande byggnader med utrustning, även om allt har förfallit. Kvarnen är privatägd och ägarna bor i ett intilliggande hus.

Tullinge gamla sågdamm, "Sågstugan" stod färdigt år 1863. På platsen har dock funnits föregångare. I en skriftlig källa från år 1826 omnämns platsen "Sågstugan", ett namn som alltjämt lever kvar. Omkring sekelskiftet 1900

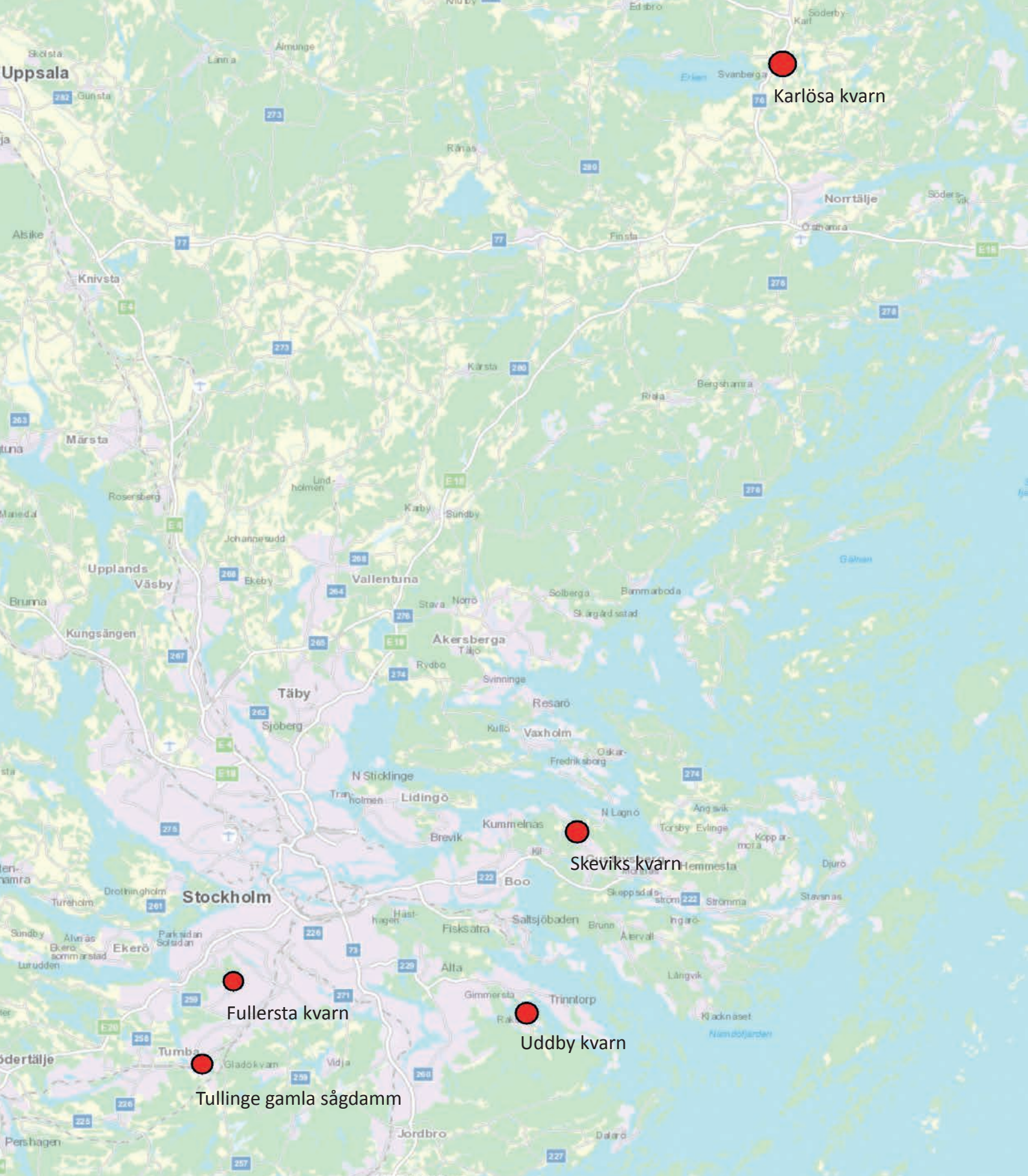
¹ De totalt 16 miljöer som dokumenterades var Loo kraftstation i Österåkers kommun, Bränninge gårds kraftstation i Södertälje, Sundsviks kraftstations i Nykvarns kommun, Landsnora kvarn i Sollentuna, Husby gårds kvarn och såg i Haninge kommun, Högantorps kvarn i Salems kommun, Kallfors kvarn i Södertälje, Ortala bruk, Penningby nedre, Rönnsbols kvarn, Nysättra såg samtliga i Norrtälje kommun, Fors kvarn i Västerhaninge kommun, Backa såg i Vallentuna kommun samt Karlösa kvarn och Uddby kraftstation som båda redovisas även i denna studie.

upphörde driften av sågen. Idag återstår murverksrester, nedströms dagens spegeldamm.

Fullersta kvarn i Huddinge var i bruk från slutet av 1600-talet till slutet av 1800-talet. Åtskilliga lämningar finns kvar. Uppströms grunden har den tidigare kvarndammen ersatts med en regleringsdamm och en träbro. På varsin sida om dammen löper stenklädda dammvallar, vilka fortfarande dämmer upp dammspegeln. En inskription i berget ger ytterligare en dimension till platsen, som dessutom kan kopplas till Fullersta gård.

Uddby kvarn med anor från 1400-talet, är den mest väldokumenterade miljön och den enda av dessa fem miljöer med tydlig koppling till industrihistorien. Platsens äldre historia kartlades vid omfattande arkeologiska undersökningar 2014 och bebyggelsen under 1800-talet finns beskriven i värderingshandlingar i brandverkets arkiv. Elverket som byggdes 1897 finns kvar och är fortfarande i bruk. Ett flertal synliga husgrunder från kvarntiden syns tydligt precis som den stenklädda vattenrännan.

Skeviks kvarn har en oklarare bakgrund men låg under en gård skänkt till ett pietistiskt samfund i slutet av 1700-talet. Av kvarnanläggningen återstår mossbelupna grundrester och en igenvuxen vattenfåra. I närheten finns Skeviks grotta, som var "Skevikarnas" kultplats, ett utomhusrum med klippblock och en 30 meter hög bergvägg som idag används flitigt av bergsklättrare. En uppskyldad vandringsled, Värmdöleden, passerar invid Skeviks grotta och i närheten av det forna kvarnstället.

Översikt med de fem kvarnplatserna markerade med rött. Kartbild: © OpenStreetMaps bidragsgivare.

Analys

Dammar och vattenkraft

Dammvallar har genom historien byggts för att reglera vatten, med direkt koppling till odling eller för att garantera tillgången på vatten till både människor och djur. De har byggts som skydd mot kraftiga eller höga vattenflöden eller för att skapa transportleder så som kanaler eller flottningsleder, men också av rent estetiska skäl för att skapa öppna vattenspeglar.

En kulturhistoriskt mycket viktig och stor andel av dammanläggningarna har dock byggts för att reglera vatten i syfte att generera kraft. Dammvallar har anlagts i Sverige sedan medeltiden i detta syfte och den alstrade kraften har använts för en lång rad sysslor som att till exempel mala mjöl, såga timmer och att tillverka och bearbeta järn. Sedan 1200- och 1300-talet har dammanläggningar omtalats i skrift i Sverige. I modernare tider har vattnets kraft använts för att driva turbiner till elkraftverk. Själva dammen och allt som hör till den kräver stora kunskaper att både bygga och sköta.

Redan de medeltida landskapslagarna från 1100-talet och de båda landslagarna från 1200-talet innehöll bestämmelser om rätten att anlägga kvarnar och fiskeverk och reglerade bruket av vattendrag för transporter. Längs landets vattendrag finns spår av många sekler

Damm eller dammvall – den vall som är uppförd för att kunna samla, avleda, magasinera eller reglera vatten.

Dammspegel – det magasin av vatten som bildas av dammvallen. Vattenmagasinet kan också vara en ursprungligen existerande sjö, där dammen reglerar vattennivån.

Dammanläggning – den helhet som bildas av dammvall och damm, tekniska anläggningar och byggnader som är eller har varit direkt kopplade till dammvallen och dammen.

(Spade 2008)

av mänsklig verksamhet. Här finns minnena av alla de kvarnar, sågar och andra anläggningar som hämtat kraft ur vattnets fall. Anläggningarna hör i första hand till jordbrukarsamhället, men de har också en viktig plats i industrialismens historia. Tekniken för att utnyttja vattenkraften har förändrats genom århundradena.

Skvaltkvarn – mindre vattenkvarn för att mala säd. Vattenhjulet ligger horisontellt och driver kvarnstenarna direkt via en axel.

Hjulkvarn – större vattenkvarn där vattenhjulet står vertikalt för att fånga upp vattnets kraft. Rörelsen förs sedan via en hjulaxel, kuggjul och växlingar till en lång rad olika typer av mekaniska maskiner som kvarnar, bälgar, blåsverk, hamrar, sågramar, valsar, stampar och holländare etc.

Turbin – maskin för energiomvandling där den rörliga delen, med olika typer av blad som tar upp vattnets kraft, är innesluten i ett hölje för att ta till vara kraften. Det är med vattenturbinens hjälp vi omvandlar vattnets kraft till elkraft.

(Spade 2008)

Vattenkraften i Stockholms län

Stockholmsregionens historia har präglats av vattnet, dock som transportled snarare än som kraftkälla. Under slutet av 1800-talet och början på 1900-talet växte Stockholms stad och län fram som landets viktigaste industriregion (Schnell 2004). Även i länet som helhet, med själva Stockholms stad som hjärtpunkt, har vattenkraften haft en mindre betydelse än i andra delar av landet.² Grunden för länets industrier har varit handeln, och från mitten av 1800-talet ångkraften. Undantagen från ångkraftens dominans har mestadels funnits i stadens utkanter och på landsbygden. Till de viktigaste industrierna som växte med vattenkraften som bas hör pappersbruket i Tumba, bergsbruksmiljöerna Skebo, Rånäs och Ortala bruk i Norrtälje

kommun, Wira bruk i Österåkers kommun och industrierna vid Uddby i Tyresö kommun, samt Sundsviks kvarn och kraftstation i Nykvarns kommun.

Fallhöjderna i vattendragen runt Stockholm har dock generellt varit små och snarast passat för verksamheter som krävde mindre kraft, framför allt mjölkvarnar, men även en del sågar. Vid många vattendrag går det att finna spår av människors försök att utnyttja vattnets kraft. I många fall återstår bara grundmurarna av dessa anläggningar, men även dessa är vittnesbörd om en utveckling med djupa rötter.

För många blev landsbygdens småskaliga industri ett steg på vägen mot det nya samhället. De var mötesplatser där kunskaper om den nya tiden förmedlades, skolor i mekanikens förunderliga värld och i penningekonomins irrgångar. De som arbetade vid kvarnar, tegelugnar, sågar, kalkugnar och mejerier stod med ena benet i jordbrukssamhället och med det andra i industrisamhället. Dessa anläggningar med agrar anknytning har därför också spelat en roll i utvecklingen mot industrialisering.

² Ett särskilt problem när det gäller att ge en generell bild av det som idag är Stockholms län är att gränsdragningarna varierat genom historien. Själva Stockholm var en egen administrativ enhet ända till 1968 då staden införlivades med länet. 1974 ändrades länsgränserna kraftigt då de norra delarna av Roslagen med många kulturhistoriskt betydelsefulla industriorter fördes till Uppsala län. Redan 1971 hade Upplands bro överförts från Uppsala län och flera socknar i söder flyttats från Sörmlands län till Södertälje, som också det är ett industriellt centrum i Stockholm. Detta gäller även vattenkraftens och industrins historia.

I Stockholms län bidrog de till att försörja en snabbt växande stad med förnödenheter.

Karlösa kvarn, Norrtälje

I Norrtälje kommun låg tre järnbruk som alla hade en månghundraårig historia: Skebo, Rånäs och Ortala och dessutom en masugn i Edsbro. Alla dessa anläggningar var beroende av vattenkraft för att driva bälgar, blåsverk och hamrar vid masugnar och smedjor. Skebo bruk var det största järnbruket i kommunen med en hytta (masugn) som omtalas redan på 1400-talet. Under 1700- och 1800-talen tillverkade bruket stångjärn för export. Till bruket hörde ett omfattande jord- och skogsbruk och här fanns både mjölkvarn och såg (senare ångsåg). Edsbro masugn anlades av Skebo bruksägare 1686. Här finns idag en ruin efter 1800-talets masugn som blåstes ned under första världskriget.³

Karlösa kvarn ligger i Risslingsby, Söderbykarls socken i Norrtälje kommun. Redan år 1287 omnämndes kvarnar i Risslingby. För kraften svarade Jerkströmmen, traktens största vattenflöde som ledde vatten mellan sjöarna Erken/Jerken och Brosjön. Under första hälften av 1600-talet nämns flera skvaltkvarnar. Enligt Risslingby karta från år 1720 låg en skvaltkvarn nära platsen där Karlösa kvarn idag ligger, strax norr om Risslingby gamla bytomt, som

tillhörde Karlösa gård. I en redovisning av Kammarkollegiet från år 1825 finns uppgift om "Callösa, en såg". På 1840-talet ändrades Jerkströmmens flöde, då en ny, sydligare fåra grävdes genom gårdarna Karlösa och Stensta ägor. Vid denna fåra, kallad kanalen, anlades Karlösa kvarn. På en laga skifteskarta från år 1849 finns kvarndammen utmärkt. Kvarnhuset i sitt befintliga omfång är från början av 1900-talet, med sina murar av kalksandsten, panelfasader och tätspröjsade fönster.

Till Kommerskollegium redovisades år 1906 att Karlösa kvarn var i drift året runt och sysselsatte två mjölnare. Dessutom fanns en såg, använd en kortare tid på året. År 1938 installerades ett nytt kvarnverk av den dåvarande arrendatorn. Kvarnfallet, med 2,6 meters fallhöjd, gav tillräcklig kraft 8 månader om året, jämte elektricitet. 1940-talets beredskapsår innebar en uppgångsperiod för Karlösa kvarn. Traktens gårdar var då i högre grad hänvisade dit, på grund av rådande energiransonering. Under 1950-talets första hälft betraktades Karlösa kvarn alltjämt som en modern anläggning. Mest maldes där säd till djurfoder. Även sågverk fanns, förmodligen mest för gårdens behov.

År 1966 styckades kvarnen från Karlösa gård. Under de följande åren avtog kvarndriften successivt. Dammanläggningen i Karlösa fortsatte att underhållas, för att kunna fortsätta utvinna elström. Vid inventering år 1972 var turbindriften i gång. Elen räckte dock endast till fastighetens eget behov. Alltjämt fanns kvarnens maskinutrustning intakt, bestående av två par stenar, valsstol och rensverk. Kvarnen uppgavs vara körbar.

³ Texten är en bearbetning av Kersti Morgers kulturminnesvårdsprogram för Norrtälje kommun 1986, hämtat från www.kulturarvstockholm.se/industrihistoria/kommunernas-industrihistoria.

Karlösa kvarn i sitt befintliga omfång är från början av 1900-talet. Möjligen har den östra gråstensmurade delen ingått i en tidigare konstruktion. Foto: Moa Beskow

Av en tidningsartikel från år 1980 framgår att turbindriften fortgick (*Roslagens arbetarblad*). Ägaren planerade dessutom att installera en ny lågvattenturbin. Denna installation förverkligades dock aldrig.

Då Karlösa inventerades år 2013 och år 2017 hade turbindriften upphört. Kvarnrännan låg torr, eftersom Jerkströmmen numera rinner i ett mer naturligt, nordligare flöde.

En kvarnägare berättar

Sedan 1966 äger Britt och Sture Sjögren Karlösa kvarn och mjölnarbostad. Förvärvet gjordes då fastigheten styckades från Karlösa

gård. Sjögrens flyttade in med sina fem barn. Under de första åren fortsatte kvarndriften.

Britt berättar:

”Det var ju ingen stor grej, det kom någon strökund då och då. Någon enstaka gång så var det någon som kom med ett fullt traktorlass men för det mesta kom de bara med en eller två säckar [...] Man stod uppe i kvarnen och hissade upp säckarna och tömde i en tratt, och så rann det ner på kvarnstenarna.”

Turbinhuset i Karlösa har ett intag byggt i "stampbetong", med grov ballast, typisk för byggandet under 1900-talets första decennium. Foto: Rolf Hammar skiöld.

Efterfrågan sjönk i takt med att gårdarna i trakten försågs med egna kvarnar. Paret Sjögren övergick till att bruka vattenkraften enbart för elproduktion. I kvarnhuset iordningställdes en verkstad för att renovera gassvetsar och elen som utvanns ur vattenkraften räckte till både verkstad och hushåll. I början av familjens tid på Karlösa var fastigheten ansluten till det allmänna kraftnätet. Efter ett blixtnedslag i en jordkabel valde Sjögrens att fortsättningsvis svara för sitt energibehov helt på egen hand. Såghuset eller "sågskjulet" som funnits på fastigheten revs, vilket avspeglar att bandet mellan Karlösa gård och kvarn också hade brutits. MjölARBostaden blev med

tiden för trång för fembarnsfamiljen och en större bostad inreddes i kvarnhusets övre två våningsplan. För uppvärmningen installerades en finsk täljstenskamin.

På 1980-talet minskade flödet i kvarnrännan för varje år. Britt menar att detta har att göra med kommunens vattenreglering och hon minns att djurlivet med både fisk och fågel vid vattendraget, var rikare förut. Vid ett tillbud i slutet av 1990-talet gick turbinen het och måste nödstoppas. Driften återupptogs inte och sedan dess har Sjögrens fått sin energi med hjälp av solpaneler och ett dieseldrivet reservaggregat. Att behovet av vattenkraft

Turbinhuset i Karlösa har förfallit svårt, sedan yttertaket för några sedan gav vika. Foto: Moa Beskow.

Turbinen togs ur drift för 20 år sedan. Nu står den nedsjunken i gyttja. Foto: Jan af Geijerstam.

upphörde innebar i sin tur att ingen längre underhöll tätningen som styrt vattnet till kanalen, kvarnrännan.

Efter att barnen flyttade hemifrån och paret Sjögren blivit äldre minskade behovet av svängrum. Omkring år 2000 flyttade man tillbaka till mjölnarbostaden. Under de gångna tjugo åren har kvarnhuset, som helt övergivits, alltmer kommit att förfalla. Kvarnrännan ligger mestadels torr. Landsvägen som förut passerat över kvarnfastigheten är sedan länge omvandlad till enskild tillfart. Naturen håller på att återta vägområdet.

Tidigare löpte landsvägen rakt igenom Karlösa kvarn. Bilden är tidigare publicerad i "En bok om Söderby-Karl" (Unestam 1954).

Kulturhistorisk potential och tillgänglighet

Kvarnbyggnad, vattenränna och turbinsump finns kvar, om än förfallna. Anläggningen utgör vittnesbörd om den verksamhet som ägt rum. Bland närboende finns alltså goda hågkomster och ett allmänt stort intresse för platsen. Det är möjligt att köra bil ända fram, men vägen är enskild och underhållet eftersatt. Hela området är mycket igenväxt och kvarnbyggnaden är stadd i förfall. Platsen är spännande att besöka men inte riskfritt i och med den förfallna bebyggelsen.

Planerad publik verksamhet våren 2018

Information om platsen görs i första hand tillgänglig via museets digitala kanaler. Vi har också kontaktat hembygdsföreningen med förslag på eventuellt samarbete och programverksamhet.

Hitta hit: WGS84 decimal (lat, lon),
59.852098, 18.684983, SWEREF99 TM (nord,
öst) 6640682, 706386.

Översikt med Karlösa kvarn markerad med rött.
Kartbild: © OpenStreetMaps bidragsgivare

Nedströms sågdammen i Tullinge finns fundamentet efter ett såghus, byggt omkring 1860 med stolpresta väggar och spåntak. Foto: Rolf Hammarskiöld.

Tullinge gamla sågdamm, Botkyrka

Botkyrka kommun har en rik industrihistoria. Tidigt uppstod en rad binäringar till jordbruket som har förindustriell karaktär och hade stor betydelse lokalt. I mantalslängderna finns uppgifter om kvarnar, sågar, valkerier, mejerier, storskaligt ålfiske och brännerier. Även tegelbruk och torvtäkter fanns tidigt och kolning förekom, främst i Grödingeskogarna. Under 1700-talet kunde en del gårdsindustrier, till exempel i Fittja, öka sin produktion så att en viss försäljning kunde ske inom regionen men också till huvudstaden. Kvarnar och sågar är speciellt viktiga som exempel på tidiga industrier. De drevs med vattenkraft och placerades därför vid åarnas fallsträckor. I Grödinge omtalas kvarnen vid Byrsta redan 1440. Ett exempel på en bevarad kvarnmiljö är Norrgas övre kvarn, känd sedan 1600-talet.⁴

Åtminstone sedan början av 1800-talet har kraften från Sågbäcken i Tullinge utnyttjats. Namnet Sågstugan, som var ett torp under Tullinge gård, finns omskrivet första gången år 1826. I gårdshandlingar för Tullinge från åren

1860-1870 omtalas Sågstugan vid flera tillfällen, då torparen Anders Fredrik Larsson i Sågstugan avlade betalning till ägaren av Tullinge gård. Torpet revs år 1909, för att ge plats åt en villa, som övertog det gamla torpnamnet. Befintliga grundrester efter damm och sågverk är av allt att döma från den anläggning, som ägaren till Tullinge gård lät uppföra omkring år 1860. Då egendomen skulle tas upp till försäkring år 1863 framgår av värderingen att gårdens sågverk var nybyggt.

Sågbyggnaden beskrivs i försäkringshandlingarna. Den hade en grundmur av sten och stolpresta väggar på tre sidor, medan västra långsidan var öppen. Yttertaket täcktes av spån. Ett vattenhjul med cirka 2½ meters diameter drev en enbladig såg i sågram. Till anläggningen hörde även sågrännor och ställning "till plankornas överhalning".

Tullinge gårds sågverk räknades som ett av traktens större. Där förekom legosågning, det vill säga uppsågning av virke utöver gårdens eget behov. År 1910 lär sågbyggnaden ha funnits kvar, fast driften var nedlagd. Numera återstår bara fundamenten. En del av sågklingan finns bevarad på hembygdsgården Trädgårdstorp (Botkyrka hembygdsgille).

⁴ Texten är en bearbetning av en text om Botkyrka kommuns industrihistoria hämtat från www.kultur-arvstockholm.se/industrihistoria/kommunernas-industrihistoria.

Den tidigare sågverksdammen har på 1900-talet ersatts med dagens större regleringsdamm, numera i bruk som dagvattendamm. Vart tionde år torrläggs dammen för att gräva bort ansamlad sediemant. Foto: Jan af Geijerstam.

Kulturhistorisk potential och tillgänglighet

Platsen kallas i dagligt tal för Sågstugan även om verksamheten för länge sedan upphört. En mindre, men ändå relativt avläsbar rest av dammen finns kvar idag. På västra sidan om fallet/sågrännan löper en brant, smal stig som används av närboende. Nedströms 18 meter återstår fundamentet efter en sågverksbyggnad. Öster om fördämningen finns Sågstugan, en villa som byggdes år 1909-1910 på samma plats där förut funnits ett torp med samma namn.

Planerad publik verksamhet våren 2018

Den publika verksamheten som planeras här är föreläsningar och eventuellt också visningar av platsen i samarbete med hembygdsföreningen. Platsen kommer också att göras tillgänglig via museets digitala kanaler.

Hitta hit: WGS84 decimal (lat, lon)
59.200752, 17.901065, SWEREF99 TM (nord, öst) 6566010, 665668.

Översikt med Tullinge gamla sågdamm markerad med rött. Kartbild: © OpenStreetMaps bidragsgivare.

Nedströms nuvarande regleringsdammen i Fullersta finns murade vallar och grundmur efter tidigare kvarn.
Foto: Jan af Geijerstam.

Fullersta kvarn, Huddinge

År 1850 hade Huddinge 1 487 invånare. De flesta arbetade inom jordbruket, inte som besuttna bönder utan som dagsverkstorpåre och lantarbetare på storgårdar. På 1740-talet anlades tegelbruk i Haga och under 1800-talets senare hälft fanns här även såg, garveri och bryggeri. Det var vid denna mötesplats mellan landsväg och vattenvägar som Stockholms inflytande först började märkas.

Den nya tiden fick sitt främsta uttryck genom västra stambanan mellan Stockholm och Södertälje, som öppnades för trafik år 1860 med stationer vid Liljeholmen och i Huddinge och Tumba. Trots järnvägen och den begynnande inflyttningen bibehöll kommunen sin agrara karaktär. Ännu 1910 hade Huddinge inte fler än 2 574 invånare. Huddinge station hade inte byggts för de nyinflyttades arbetsresor utan för att underlätta tunga transporter av mjölk och ved.⁵

Fullersta kvarn fungerade som husbehovskvarn åt Fullersta gård och säteri. Den var i bruk från år 1689 till slutet av 1800-talet. Första kända mjölnare var Marcus Larsson (år 1745). Kvarnen avsåndrades som småbruk från huvudgården år 1918 och var i bruk till 1940-talet (Söderström 1980). Kvarngrunden finns kvar, belägen vid ett vattenfall. Uppströms grunden har den tidigare kvarndammen ersatts med en regleringsdamm och en träbro. På varsin sida om dammen löper stenkädda dammvallar, vilka fortfarande dämmer upp dammspegeln.

⁵ Texten är en bearbetning av Kulturmiljöinventering, Huddinge kommun (1986). Hämtat från www.kulturarvstockholm.se/industrihistoria/kommuner-nas-industrihistoria.

Foto: Jan af Geijerstam.

Johan August Andersson föddes den 29 april 1850 och växte upp på Fullersta kvarn. Vid 14 års ålder flyttade han till Stockholm och återfinns i Klara församling, där han konfirmerades den 19 maj 1865. I januari 1866 flyttade han till Danvik-Sicklaö, där han stannade i nästan två år som dräng, varefter han återvände till Fullersta kvarn och föräldrahemmet.

Sverige var vid denna tid svårt drabbat av missväxt och hungersnöd. Våren 1872 skaffade Johan August utflytningsattest till USA. Hans mor Maria Wilhelmina Nilson följde med på resan och lämnade även hon Sverige. Väl där ansökte hon om utflytningsattest, vilket innebar att hon övergav sin make. Skilsmässan finns registrerad den 8 september 1875 och

den frånskilde maken Adolf Fredrik gifte om sig redan i december samma år.

Flera av Johan Augusts syskon följde efter till USA. Familjen återfinns senare i Canon City, i Fremont/Colorado. Johan August blev amerikansk medborgare 1872 och tog sig efternamnet Smith, medan övriga syskon behöll namnet Anderson (med ett s). I USA:s folkräkning från 1880 uppgavs han vara jordbruksarbetare, bosatt hos brodern Carl Gustaf med dennes hustru och ett nyfött barn. I folkräkningen år 1900 uppges hans yrke vara "gruvarbetare (guld)". Han avled någon gång efter 1930, drygt 80 år gammal. Antagligen levde han ensam hela livet och fick heller aldrig några egna barn. (Källa: Huddinge hembygdsgörning)

Kulturhistorisk potential och tillgänglighet

Kvarngrunden syns tydligt intill vattenfallet med tillhörande damm. Tillsammans med de bevarade byggnaderna är det pedagogiska värdet vid platsen högt. Ristningen på berghjälpen ger ytterligare en dimension till områdets historia. Bilväg går fram till en parkering med informationsskylt om Fullersta kvarns naturreservat. En bred skogsstig löper vid sidan om vattenfallet och in till kvarndammen. Det kan dock vara svårt att nå den branta stigen för rullstolsbrukare.

Planerad publik verksamhet våren 2018

Information om platsen kommer att tillgängliggöras via museets digitala kanaler. Hembygdsgörningen är också kontaktad för ett eventuellt samarbete kring programverksamhet så som visning och/eller föreläsning.

Hitta hit: WGS84 decimal (lat, lon)
59.255326, 17.944518, SWEREF99 TM (nord, öst) 6572192, 667880

Översikt med Fullersta kvarn markerad i rött.
Kartbild: © OpenStreetMaps bidragsgivare.

Uddby kraftstation byggdes 1897, efter ritningar av ingenjörbyrån Qvist & Gjers. Arkitekturen är typisk för industribyggnader från denna tid. Foto: Rolf Hammarskiöld.

Uddby kvarn, Tyresö

Tyresöans sjösystem som sträcker sig mellan Drevviken och Kalvfjärden har tre forsar som före sänkningen av Tyresö-Flaten omkring 1870 hade en sammanlagd fallhöjd på ca 20 meter. Det första fallet ligger vid Nyfors, tidigare kallat Wättinge, mellan Tyresö-Flaten och Albysjön. Från Albysjön faller vattnet ut i Kalvfjärden via de två andra forsarna vid Uddby kvarn.

I utredningen "Fritt fram i Tyresån" (2017) identifieras fyra vandringshinder för Tyresån: Fatbursdammen vid Follbrinksströmmen, intagsdammen vid Uddby kraftverk samt Kron-dammen och Kvarndammen vid Nyfors. Utredningen föreslår en reglering vid Uddby kraftverk för att göra det möjligt för fisk att vandra via Follbrinksströmmen och förbi Fatbursdammen samt åtgärder för att göra det möjligt för nedvandrande fisk att passera kraftverkets turbiner samt uppsamling av ålyngel. Det är troligt att Länsstyrelsen här kommer att formulera ett föreläggande om tillstånd för vattenverksamhet, vilket på sikt kan komma att innebära allvarliga hot mot kulturmiljön. Utredningen diskuterar även åtgärder om det är så att driften vid kraftverket läggs ned.

Follbrinksströmmen har ett mindre vattenfall strax före sitt utlopp i Kalvfjärden. Här låg troligen den mjölkvarn som omnämns i ett räfstetingsbrev från år 1409. Det var dock Uddby som utvecklades till en av länets viktigaste kraftresurser, med en fallhöjd på cirka 14 meter, från Albysjön i norr ner till Uddbyviken. Äldsta beläggen för kvarnstället Uddby är från 1400-talet. År 1621 anlades ett av Sveriges första pappersbruk, vid sidan av kvarn och såg. Räkenskaper från slutet av 1600-talet vittnar om att mjölproduktionen vid Uddby då var en av de större i länet. Under 1700- och 1800-talet expanderade kvarn- och sågdriften ytterligare. Läget vid Saltsjön underlättade sjötransporter och export. Tyresö blev ett av Stockholms viktigaste industriområden men verksamheten fick ett tvärt slut år 1895 genom en förödande brand. Under två dagar härjade branden som totalförstörde kvarnhuset och nästan alla tillhörande byggnader. Efter branden förvärvades marken med fallrätt av elektroförretaget Luth & Rosén, i syfte att utvinna elkraft. Stockholmstraktens första vattenkraftverk stod färdigt vid Uddby år 1897. Strömmen transporterades två mil därifrån till Luth & Roséns snabbt växande fabrik på Södermalm. Längre var Uddby en av Stockholms viktigare kraftkällor.

*Till Uddby kraftstation leder en tillloppstup i trä, från 1983. I förgrunden ses fundament efter en sågverksbyggnad.
Foto: Rolf Hammarskiöld.*

År 1976 övertogs Uddby av Tyresö kommun, i första hand för att få kontroll över sjösystemets dämmningsrättigheter. Efter att kraftverket varit avstängt och förfallit tillträdde år 1982 Vattenfall som ny ägare, lät rusta upp anläggningen för automatisk drift med ny teknisk utrustning. På 1990-talet gjordes tuben i trä, i vilken vatten leds ner från Albysjön. Sedan våren 2013 är Uddby kraftstation åter i enskild ägo, och ägs och drivs av Magnus Danielson och företaget Uddby Kraft AB. Anläggningen går i höglåstid, det vill säga mellan klockan 06.00 – 22.00 varje dag. Årligen utvinns 1,7 megawattimmar ström, vilket motsvarar förbrukningen hos 500-600 bostäder. Turbinen styrs av ett automatiserat datorsystem och anläggningen är i stort sett självgående. Vid höstens lövfällning krävs dock daglig tillsyn. Två år i rad har dåligt vattenflöde under sommarmånaderna orsakat driftsstörningar och turbinen och kraftverket har därför då stått stilla.

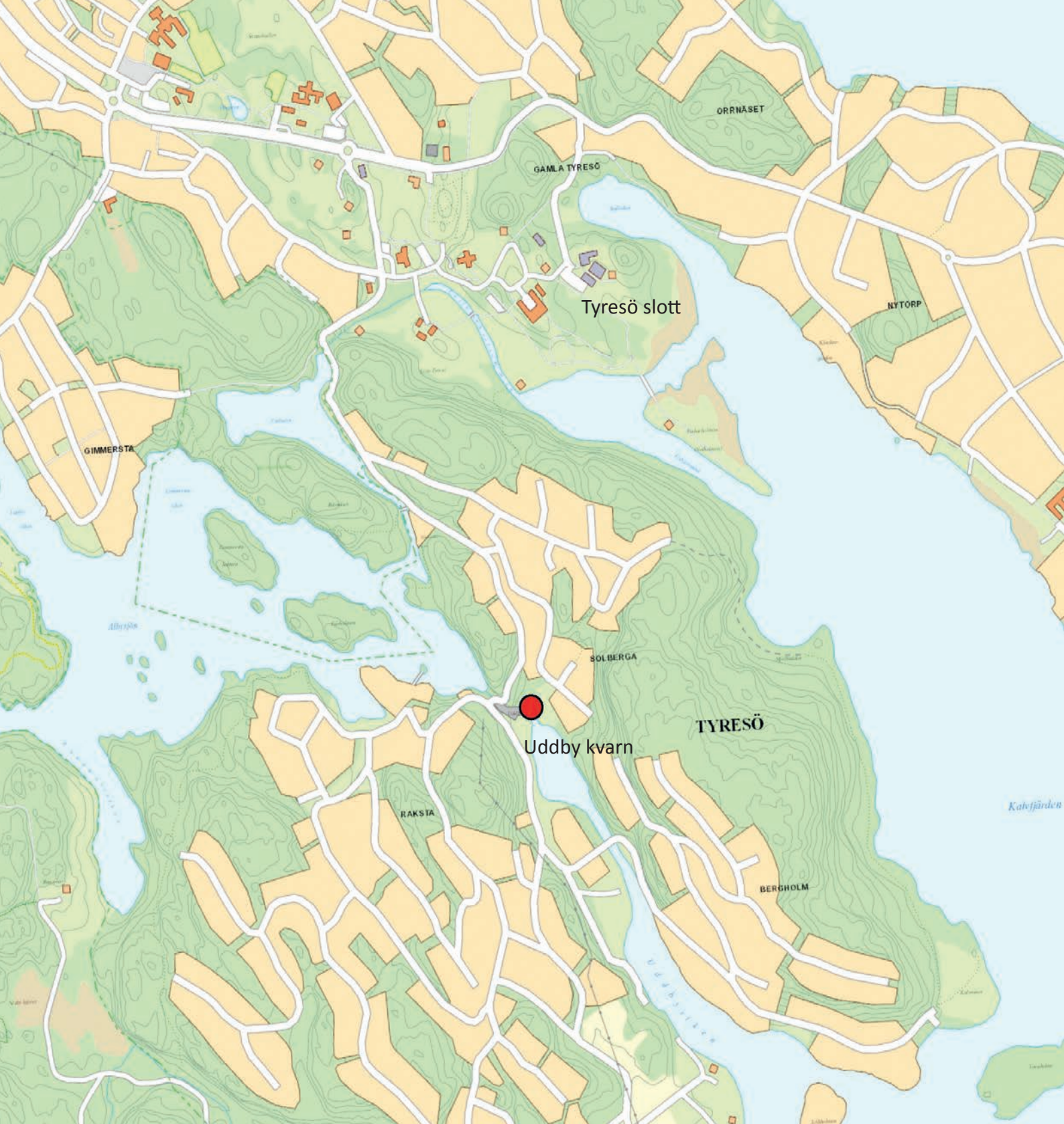
Från kommunens håll finns långt gångna planer på att anlägga fisktrappor i Tyresån, för att fisk

åter ska kunna röra sig i vattendragen mellan traktens sjöar. Förmodligen krävs ändrad reglering av vattenföringen. Vilka konsekvenserna blir för Uddby kraftstation återstår att se.

Inför bygget av ny vändplan, cykelväg och vägbro invid Kraftverket i Uddby genomfördes omfattande arkeologiska undersökningar i området år 2014 och 2015 (Mathiesen 2017).

Kulturhistorisk potential och tillgänglighet

Elverket som byggdes år 1897 finns kvar och är fortfarande i bruk. Ett flertal husgrunder från kvarntiden syns tydligt liksom den stenklädda vattenrännan. En ny vägbro och cykelbana genom området färdigställdes år 2017. Bilväg och cykelväg går ända fram till platsen som är relativt plan, varför det bör vara tillgängligt även för rullstolsbrukare.

Översikt med Uddby kvarn markerad med rött. Kartbild: © OpenStreetMaps bidragsgivare.

Planerad publik verksamhet våren 2018

Vi på Stockholms läns museum har kontaktat hembygdsföreningen och inlett ett samarbete kring föreläsning och visning av platsen. Vi kommer också att tillgängliggöra information om Uddby kvarn via museets digitala kanaler.

Nära Skeviks kvarn ligger den mer kända Skeviksgrottan. Foto: Jan af Geijerstam.

Skeviks kvarn, Värmdö

Gustavsbergs samhälle som sedan 1974 är centralort i Värmdö kommun har vuxit upp kring porslinsfabriken som grundades på 1820-talet. De industriella anorna går dock längre tillbaka än så. På 1640-talet anlade ägaren till Farsta gård ett tegelbruk som fortfarande var i bruk när porslinsfabriken etablerades. Vid sekelskiftet 1900 hade porslinsfabriken vuxit till en av landets största industrier med cirka 1000 anställda. 1937 såldes den till Kooperativa Förbundet som breddade tillverkningsen och började bygga ut samhället.

Framför allt på Runmarö har kalk brutits i stor omfattning med de tidigaste uppgifterna från 1200-talet. Verksamheten vid Uppeby kalkbruk vid Runmarös nordöstra strand upphörde vid 1600-talets mitt. Under 1600- och 1700-talen anlades några tegelbruk där det fanns råvara i tillräckliga mängder, t ex vid Farsta, Norrnäs, Hemmesta och på Djurö. Tydliga lämningar finns också av ett tegelbruk på Stora Hästnacken mellan Svartsö och Gällnö.

Här var verksamheten i gång från 1730-talet och ca 100 år framåt.⁶

Tillkomsten av Skeviks kvarn är oklar. År 1754 fanns enligt noteringar ingen kvarn i trakten, men 30 år senare 1787 hade flera kvarnar tillkommit, bland annat i Skevik (Quist 1949). Vid tiden för kvarnens tillkomst innehades Skeviks gård av ett pietistiskt samfund, "Skevikarna", som efter landsförvisning fick en fristad på gården och verkade där mellan åren 1746-1832. Livet för Skevikarna beskrivs som hårt styrt och klosterlikt och enligt uppgifter brukades också den närbelägna istidsklyftan "Skeviksgrottan" för meditation och samtal. Mycket tid och verksamhet lades på att samla och ordna brev, skrifter och översättningar från religiösa verk (Janzon 1866:117). På Johannes kyrkogård i Stockholm finns en minnessten från Skevikarna.

⁶ Texten är en bearbetning av Rolf Källman, Skärgårdsbygd, Kulturhistoriska miljöer i Värmdö kommun, 1991 hämtat från www.kulturarvstockholm.se/industrihistoria/kommunernas-industrihistoria.

Naturen tar över lämningarna efter Skeviks kvarn. Foto: Jan af Geijerstam.

Sällskapet ville inte befatta sig med några kyrkliga ritualer så som till exempel begravningar. De betraktade den dödes kropp som ett kadaver och kropparna fraktades nattetid och avlämnades vid kyrkogården. Nästa morgon togs de om hand av prästen och grävdes ned på en särskild plats på kyrkogården.

Det finns inga belägg som styrker att samfundets medlemmar skulle ha uppfört och drivit en kvarn och dess ursprung och historia är oklar.⁷ De levde enligt grundsatsen att om det gick att leva på frivilliga gåvor kunde de bespara sig kroppsligt arbete och att syssla med "jordiska bestyr" (Janzon 1866). Gårdens ekonomi var dålig, med följderna att Skevikarna måste förlita sig på stöd utifrån. Understöd kom från förmögna svenska adelsfamiljer och även i Finland, Tyskland och Danmark fanns mäktiga beskyddare. Kring år 1790 avlöste

⁷ Eventuellt skulle dessa förhållanden kunna klargöras vid en genomgång av Skevikarnas samlade brev och skrifter som enligt uppgift ska finnas bevarade på universitetsbiblioteket i Uppsala. Inom ramen för detta arbete har inte tillräckliga resurser funnits för att undersöka detta vidare.

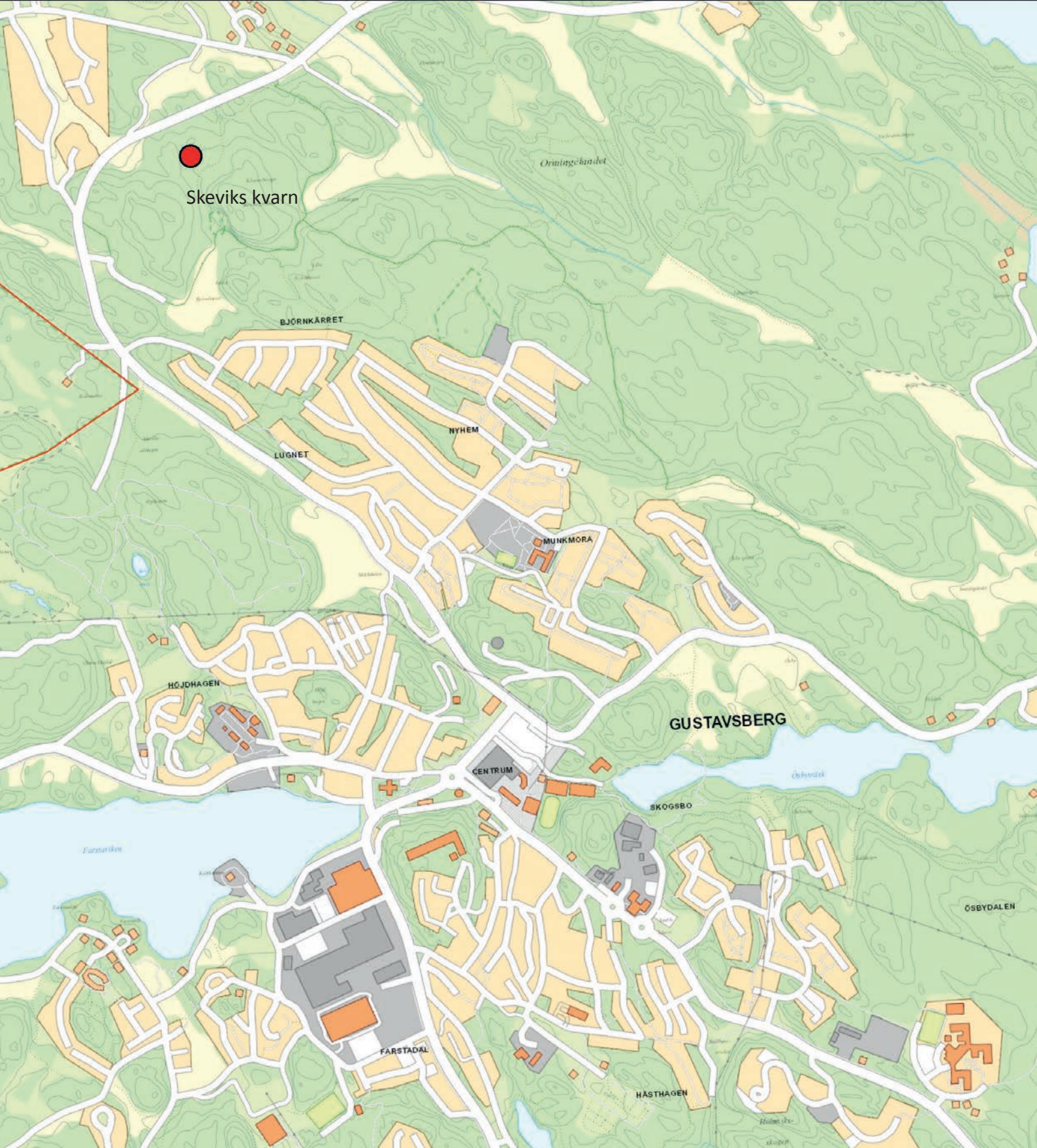
intriger varandra och det rådde osämja mellan samfundets medlemmar (Quist 1949). Då samfundet upplöstes år 1832 övertogs Skeviks gård av socknen, som där bedrev fattigvård.

Kulturhistorisk potential och tillgänglighet

Av Skeviks kvarn återstår grundrester invid en tidigare vattenfåra. Längre upp i terrängen finns en alltjämt bäck, som sökt sig andra vägar, samt omgivande sankmarker. Den tidigare anläggningen är svår att avläsa, men just därför värd att uppmärksamma. Området ligger en bit in i skogen med relativt oländig terräng som gör det en aning svårtillgängligt. Strax invid passerar däremot en markerad vandringsled, Värmdöleden som brukas av motionärer och hundägare och den närliggande Skeviks grotta används av bergsklättrare.

Planerad publik verksamhet våren 2018

Stockholms läns museum kommer att sprida information om Skeviks kvarn via museets digitala kanaler. Vi har också kontaktat hembygdsföreningen för ett eventuellt samarbete kring visningar och vandringar och vårt förslag är att inkludera

Översikt med Skeviks kvarn markerad med rött. Kartbild: © OpenStreetMaps bidragsgivare.

både grottan och kvarnplatsen som ju båda har kopplingar till historien med Skevikarna.

Hitta hit: WGS84 decimal (lat, lon)
59.345025, 18.377026, SWEREF99 TM
(nord, öst) 6583342, 692020

Utvärdering

Syftet med projektet har varit att uppmärksamma de kulturhistoriska värden som länets vattenanknutna kulturarv representerar samt att sammanställa och förmedla den kunskap som finns kring de i förstudien (2016) fem utvalda miljöerna: Karlösa kvarn i Norrtälje kommun, Tullinge gamla sågdamm i Botkyrka kommun, Fullersta kvarn i Huddinge kommun, Uddby kvarn i Tyresö kommun samt Skeviks kvarn i Värmdö kommun. Urvalet i förstudien gjordes utifrån kriterierna att platserna skulle vara kulturhistoriskt intressanta och med tanke på en geografisk spridning i länet. De vidare studier och analyser av dessa miljöer utifrån ett industrihistoriskt, bebyggelseantikvariskt samt etnologiskt perspektiv har resulterat i både fördjupade och reviderade faktakunskaper samt nya frågeställningar.

Exempel på ny kunskap rör till exempel Skeviks kvarn där projektgruppen vid det inledande platsbesöket upptäckte den närliggande vandringsleden samt närheten till Skeviks grotta,

vilket gjorde att platsen genast framstod som mer tillgänglig. Ett annat exempel är Karlösa kvarn där en intervju med kvarnägaren tillfört en personlig berättelse och nya faktauppgifter. Kring Tullinge gamla sågdamm har nya uppgifter tillkommit vad gäller Tullinge gårds sågverk, vilket gör att namnet "Sågstugan" blir en aning missvisande. Det industrihistoriska perspektivet har över lag bidragit till att sätta dessa miljöer och dammanläggningar i en större kontext.

Under pågående rapportarbete uppmärksammades ytterligare ett objekt, Högantorps kvarn i Salems kommun. Här kompletterades läns museets damminventering från år 2013 med nylagna fotografier och ytterligare fakta om både dammanläggning och kvarn. Miljön är sedan länge klassad som kulturhistoriskt värdefull, och på många sätt typisk för länet. Högantorps kvarn utgör en komplettering av den stora damminventeringen men faller utanför ramen för denna förstudie.

Slutsatser

På ett övergripande plan konstateras att Stockholmsregionens historia har präglats av vattnet som transportled snarare än som kraftkälla. Kvarnmiljöerna har ofta haft en mindre tydlig industrihistorisk koppling här än i andra delar av landet. Vattendragen runt Stockholm har mestadels fungerat som bas för mindre verksamheter som mjölkvarnar, jämte sågar och bergsbruk. Ett viktigt undantag är Uddby kvarn i Tyresö med en rad tidigindustriella anläggningar, vilka avlöstes av Uddby kraftverk, anlagt år 1898. Studiens fyra övriga anläggningar har mer agrar anknytning, men har ändå spelat en roll i utvecklingen mot industrialisering; som sociala mötesplatser och platser för tekniskt kunskapsutbyte. Samtliga miljöer bör förstås som delar av större helheter, dvs. sociala och kulturella system och som delar av sammanhängande vattensystem.

Uddby är mest omskrivet, vilket kan förklaras med att verksamheten haft stor ekonomisk betydelse och alltså pågått. Även Karlösa är väl dokumenterat, fast mindre systematiskt. Platsen har börjat falla i glömska. Tiden är inne att samla information, i synnerhet från personer som ännu har minnen från tidigare verksamhet. Viktigaste källan om Tullinge sågverk har varit en beskrivning gjord som underlag till en brandförsäkring år 1863. Vidare finns en del strödda uppgifter i lokalhistorisk litteratur.

I Kommerskollegiums sammanställningar på Riksarkivet finns sannolikt uppgifter om sågverkets produktion. Möjligen kan även äldre fotografier uppbringas. Skeviks kvarn är föga omskrivet, vilket beror på att verksamheten varit mindre betydande. Dessutom har lång tid förflutit sedan den upphörde. Även Fullersta kvarn är knapphändigt dokumenterad.

Fyra av de fem miljöer som behandlats i denna rapport är idag publikt okända. Ingen av dem är på något sätt tolkad, tillgängliggjord eller förmedlad för en bredare allmänhet. Undantaget är miljön vid Uddby, nära ett populärt fritidsområde och med en viss, om än begränsad skyltning. Bara Uddby kan också sägas vara en dammanläggning hotad av krav på vattenvårdsåtgärder.

Vid platserna som en gång varit Skeviks och Karlösa kvarnar saknas egentligt rinnande vatten. Av dammvallen vid Skevik återstår bara rester. Erken med Jerkströmmen som en gång drev Karlösa kvarn är utpekade som värdefulla biotoper. Här har vattnet återtagit en mer naturlig fåra, sedan dammens tätning slutade underhållas. Uppströms grunden i Fullersta har den tidigare kvarndammen ersatts med en regleringsdamm och en träbro. Vid Tullinge gårds gamla marker vid Sågstugan finns existerande dammar, men vattenflödet är begränsat och där blir knappast aktuellt med damnutrivning.

Uddby kvarn är den enda av de fem miljöerna som har ett större vattenflöde. Albysjön har som sista länk i Tyresåns vattensystem från Drevviken mot Kalvfjärden i Saltsjön sitt primära utlopp genom Follbrinksströmmen (tidigare Kåkbrinksströmmen), ett ekologiskt känsligt område, inte minst då den är en lekplats för havsvandrande öring.

Driften vid tre av de fem dammiljöerna lades ned före år 1900. Karlösa fanns kvar som kvarn till mitten av 1950-talet, sedan som ett mikrokraftverk i ytterligare 40 år. Uddby är alltjämt i drift. Fyra av miljöerna har genomgående haft nära koppling till agrara näringar. Fullersta och Skevik tycks bara ha varit kvarnar för husbehov medan verksamheterna vid Karlösa även betjänade ett omland, liksom Tullinge sågverk som bedrev så kallad legosågning. Uddby har som enda anläggning spelat en viktig roll för 1900-talets industrialisering.

Förslag på fortsatta studier

Sammanställningen visar att fler kvarn- och dammiljöer behöver studeras djupare, för att få en klarare bild av de regionala särdrag som finns i Stockholms län. I Riksantikvarieämbetets skrift *Kulturmiljöer vid vattendrag* (2015) betonas vikten av ett ökat kunskapsunderlag för att bedöma det kulturhistoriska värdet av vattenanknutna anläggningar. Speciellt gäller

detta miljöer som kan gå förlorade när naturliga vattendrag återställs, för att möjliggöra exempelvis fiskvandring. Denna studie pekar på betydelsen av att generellt höja kunskapsnivån kring länets dammiljöer och stärka ställningen för denna typ av kulturminnen.

Den länsomfattande damminventeringen har gett ett ökat kunskapsunderlag. Angeläget är att underlaget redigeras, sammanställs och därmed görs allmänt tillgängligt. Damminventeringen behöver dessutom kompletteras, framför allt när det gäller tidigare användning, varmed avses typ av verksamhet, teknik och driftperiod.

Planerad publik verksamhet våren 2018

Vid våra besök av och litteratur- och arkivstudier kring dessa platser har det blivit tydligt att platserna vittnar om ett viktigt kulturarv och också bär på många intressanta berättelser och historier. Platsernas olika karaktärer vad gäller verksamheter (både tidigare och nuvarande), miljöernas tillgänglighet, samt pedagogiska värden visar på ett brett spektrum av länets vattenanvändna kulturarv. Genom att lyfta dessa platser är vårt mål att åskådliggöra en viktig del av Stockholms läns historia och kulturmiljö.

Under våren 2018 kommer kunskaperna kring dessa fem platser i huvudsak spridas via museets digitala kanaler men vi planerar också visningar och programverksamhet på plats och i samarbete med hembygdsföreningar.

- Fullersta och Uddby är lättillgängliga, belägna i anslutning till strövområden. Vid Uddby kvarn planeras föreläsningar och visningar i samarbete med hembygdsföreningen. och kontakt har också tagits med hembygdsföreningen i Huddinge för eventuellt samarbete och programverksamhet.

- Skevik ligger mer oländigt, fast i närheten passerar en markerad vandringsled, Värmdöleden. Vi har kontaktat hembygdsföreningen för eventuell programverksamhet men den huvudsakliga kanalen kring Skevik är museets digitala lösningar.
- Karlösa är i begränsad grad tillgänglig och belägen på enskild mark. Miljön är dock ”informationstät” och intressant att lyfta. Vi har kontaktat hembygdsföreningen för eventuellt samarbete kring att sprida kunskaper kring Karlösa.
- Lämningarna efter Tullinge sågverk ligger i en bäckravin, som närboende använder som strövområde. Planering pågår kring att här genomföra vandringar och visningar.

Referenser

Inledning - Dammar och vattenkraft

Litteratur

Schnell, Jan-Bertil (2004). *Industriminne: Stockholms stad och län - en industrihistorisk exposé*. Stockholm: Stockholmia.

Spade, Bengt (2008). *En historia om kraftmaskiner*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.

Otryckta källor

Andersson, Kjell, m. fl. (2012). *Dammar, kvarnar och fasta fisken: kulturmiljöer vid vatten : pilotstudie : Åkerströmmen i Uppland och Kolbäcksån i Västmanland*. Stockholm: Stockholms läns museum.

Dicksson, Ida & Lena Knutson Udd (2013) *Kraftstationer, kvarnar och sågar. Dokumentation av kulturmiljöer vid vattendrag i Stockholms län*. Länsstyrelsen Stockholm.

Dicksson, Ida & Lena Knutson Udd (2014) *Kvarnar och sågar. Dokumentation av kulturmiljöer vid vattendrag i Stockholms län*. Länsstyrelsen i Stockholm län.

Mathiesen, Tina & Östling, Anna (2016). *Vattenanknutna kulturmiljöer – analys och förmedling*. Stockholms läns museum.

Riksantikvarieämbetet (2016). *Kulturmiljöer vid vattendrag: Framgångsfaktorer och problem för att beakta kulturmiljöer i anslutning till vattenvårdsåtgärder* [Elektronisk resurs]. Tillgänglig: <http://kulturarvsdata.se/raa/samla/html/9862>

Karlösa kvarn

Litteratur

Rågfeldt, Per-Erik (1973) *Inventering av väder- och vattenkvarnar i Uppland*. Institutionen för arbetsmetodik och teknik vid Lantbrukshögskolan i Uppsala.

Unestam, Gustaf (1954) *En bok om Söderby-Karl*. Uppsala.

Winning, Jacob (red.) (1940) *Svenska kvarnar Hälsingborg*: Svenska Yrkesförlaget 1940.

Roslagens arbetarblad 1980, nr 3.

Muntlig källa

Intervju med Britt Sjögren 2017-09-22, Karlösa kvarn, Norrtälje.

Tullinge gamla sågdamm, "Sågstugan"

Litteratur

Botkyrkabygd – från mäljarstrand till österhav. Botkyrka Kulturnämnd 1982.

Michanek, Germund (1973) *Skalden och sköterskan – en bok om Gustaf Fröding och Signe Trotzig*, Solna: Seelig & Co.

Otryckt källa

Gårdshandlingar för Tullinge gård 1860-1870: Torparens dagsverksskyldighet vid Tullinge gård.

Digital källa

www.brandverket.se, Byggnadsvärdering av Tullinge den 24 april och 18 maj 1863.

Fullersta kvarn

Litteratur

Söderström, R. (1980). *Så kom ett samhälle till. Snättringe*. Snättringe fastighetsägareförening. Huddinge.

Digitala källor

<http://www.huddinge.se/natur/naturreservat/4-fullersta-kvarn/>

Muntlig källa

Mailkonversation 2017-09-06. Information från Mats Johanson, Botvidsbygdens släktforskarförening.

Uddby kvarn

Litteratur

Bratt, Peter (1989). *Tyresö kulturhistoriska miljöer: kulturminnesvårdsprogram för Tyresö kommun*. Stockholm: Stift. Stockholms läns museum.

Schnell, Jan-Bertil (2009). *Tre strömmar. Industrihistoria i Tyresö*. Tyresö.

Digital källa

Fritt fram i Tyresån. Utredning reglering och fiskvandring i nedre Tyresån. Norconsult 2017-03-06. [Elektronisk resurs] Tillgänglig: <http://www.tyresan.se/show.asp?si=1110&go=%C5tg%E4rder-Fria%20vandringsv%E4gar>.

Arkiv- och referensmaterial

Uddby kvarn. Rapport 2017:23. Tina Mathiesen, Stockholms läns museum.

Muntlig källa

Magnus Danielsson, Uddby kraft AB, telefonintervju 2017-09-04.

Skeviks kvarn

Litteratur

Janzon, Gustaf (1866). *Bidrag till Skevikarnes historia*. Örebro: N.M. Lindh.

Kämpe, Alfred (1924). *Främlingarna på Skevik*. Uppsala: Lindblad.

Quist, Axel (1949). *En bok om Värmdö skeppslag: med gårdshistoriker för Värmdö, Bo, Gustafsberg och Ingarö socknar*. Stockholm.

Arkiv- och referensmaterial

Naturminnen i Stockholms län. Rapport 2005:01. Länsstyrelsen i Stockholms Län. Tillgänglig: <http://www.lansstyrelsen.se/stockholm/SiteCollectionDocuments/Sv/publikationer/2005/rapport-2005-1.pdf>

Muntlig källa

Erland Ros, S:t Johannes församling 2017-10-16.

Kartmaterial

©OpenStreetMaps bidragsgivare. Data tillgänglig under licensen Open Database License: <http://www.openstreetmap.org/copyright>. [sidan besökt 2017-11-01].

